

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشگاه بین المللی امام خمینی

IMAM KHOMEINI
INTERNATIONAL UNIVERSITY

دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)

دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد

گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی

عنوان

بررسی نگاه سفرنامه نویسان اروپایی به فرهنگ دینی ایرانیان در دوره قاجار

استاد راهنما

دکتر محمدحسین فرجیهای قزوینی

استاد مشاور

دکتر محسن بهرام نژاد

نگارش

مهرداد دیوسالار

پائیز ۱۳۹۰

تقدیم به

دکتر محمدحسین فرجیهای قزوینی

که درس آزادی و آزاداندیشی را به من آموخت.

چکیده

سفر نامه نویسان اروپایی، بنابر گزارشات مبسوطی که در باب فرهنگ دینی ایرانیان ارائه داده اند، توانستند اطلاعات فراوانی در اختیار پژوهشگران این برهه از تاریخ ایران، قرار دهند. پرسشی که نگارنده را بر آن داشته تا به بررسی و تبیین این گزارشات بپردازد این است که آیا گزارشات موجود در این متون، را می‌توان منابع موثقی در تحلیل و بررسی فرهنگ دینی ایرانیان دوره‌ی قاجار دانست؟ لذا برای پاسخ به این پرسش، با نگاهی انتقادی به منابع مذکور، سعی بر نشان دادن علایق و سلیق فکری و سیاسی سفرنامه نویسان اروپایی دوره‌ی قاجار در بیان گزارشاتشان در اوضاع و احوال فرهنگ دینی ایرانیان آن دوره، داریم. ازین رو به بررسی این موضوع که سفرنامه نویسان اروپایی چرا و با چه ملیت و با چه اهدافی به ایران مسافرت نمودند، پرداخته ایم. در ادامه با بررسی گزارشات، سعی شده که دریابیم این سفرنامه نویسان، به چه عناصری از فرهنگ دینی ایرانیان بیشتر توجه نمودند. علاوه بر این، با بررسی مسیرهای سفر سفرنامه نویسان و شهرهایی که در آن سکنی گزیدند، سعی بر آن داریم تا دریابیم، چه گزارشاتی در مورد هر یک از این اماکن ارائه داده و میزان تعمیم‌دهی این گزارشات به عموم جامعه‌ی ایران چگونه بوده است. پژوهش حاضر در صدد است با طبقه بندی آثار سفرنامه نویسان اروپایی در باب فرهنگ دینی ایرانیان، به دغدغه‌های مذکور پرداخته و پاسخ مناسبی برای هر یک از آنها ارائه دهد.

واژه های کلیدی:

سفرنامه نویسی، فرهنگ دینی، دوره‌ی قاجار

حال که نگارش این رساله به پایان رسید، بر خود واجب می دانم، تا از پدر و مادر دلسوز و مهربانم که همیشه و در طی تمامی دوران تحصیل، مشوق من بودند، دست بوسشان باشم.

همچنین از آقایان دکتر ابراهیم موسی پور و دکتر علیرضا اشتری تفرشی، که زحمت داوری این رساله را بر عهده داشتند؛ و آقایان دکتر محمدحسین فرجیهای قزوینی و دکتر محسن بهرام نژاد، که با راهنمایی و مشاوره های سودمندشان، اینجانب را در تکمیل این رساله یاری رساندند، سپاسگزار باشم. بایسته است از جناب آقای دکتر ولی الله برزگر کلیشمی، مدیر گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره) قزوین، که با سامان دهی این رساله، در همه حال بنده را یاری رساندند، کمال سپاس دارم.

در پایان از یاران همیشگی و دوستان همراهم، آقایان سعید دیوسالار، مهدی هداوند، محمدرضا آتشکار، محمد نورمحمدی، حسام سالارپور، مهدی نجات یامی، شاهرخ اشرفی، پژمان قدیری، محمدرضا فلاح و خانم ها رویا دیوسالار، مهسا دیوسالار و منصوره گلستان و از تمامی یاوران همیشه مومن، که با پشتیبانی و حمایت هایشان، در طول این مدت، یاری رسانم بودند، سپاسگزارم.

فهرست مطالب

- بخش اول: کلیات ۱
- (۱-۱) تعریف مسأله ۲
- (۱-۲) تعریف مفاهیم ۲
- (۱-۳) طرح سؤال های اصلی تحقیق ۳
- (۱-۴) فرضیه های اصلی تحقیق ۳
- (۱-۵) سوابق پژوهشی موضوع ۴
- (۱-۶) بیان روش و مراحل انجام کار تحقیق : ۵
- (۱-۷) نتایج علمی قابل پیش بینی از تحقیق : ۵
- (۱-۸) معرفی و نقد منابع ۶

بخش دوم: بررسی گزارش های سفرنامه نویسان اروپایی در مورد اعتقادات دینی ایرانیان در

- دوره ی قاجار ۲۴
- درآمد ۲۵
- (۲-۱) فرایض دینی ۲۵
- (۲-۲) مذهب ایرانیان ۲۹
- (۲-۳) ظهور منجی ۳۲
- (۲-۴) جایگاه و نقش روحانیت و سادات ۳۳
- (۲-۵) امامزاده ۴۲
- (۲-۶) نقش، جایگاه و کارکردهای اجتماعی مسجد ۴۵
- (۲-۷) اقلیت های مذهبی ۴۹

۵۸ (۲-۸) جایگاه اجتماعی زن
۶۳ (۲-۹) فرق مذهبی
۶۳ (۲-۹-۱) علی الهی
۶۵ (۲-۹-۲) دراویش
۶۷ (۲-۹-۳) بابیه
۶۹ (۲-۹-۴) شیخیه
۷۰ (۲-۹-۵) یزیدیه
۷۱ (۲-۹-۶) متشرعه
۷۱ (۲-۹-۷) ابراهیمیه
۷۱ (۲-۹-۸) تصوف
۷۱ (۲-۱۰) خرافات
۷۴ (۲-۱۱) رفتارهای نابهنجار اجتماعی
۷۸ (۲-۱۲) مسکرات
۸۳ (۲-۱۳) نجاست
۸۵ (۲-۱۴) هنرهای رایج
۸۶ (۲-۱۴-۱) نقاشی
۸۷ (۲-۱۴-۲) مجسمه سازی
۸۷ (۲-۱۴-۳) موسیقی
۸۹ (۲-۱۴-۴) رقص
۹۰ (۲-۱۵) جرایم و احکام مربوط به آن

بخش سوم: بررسی گزارش های سفرنامه نویسان اروپایی در مورد آداب و رسوم و مناسک مذهبی ایرانیان

در دوره ی قاجار..... ۹۸

درآمد ۹۹

حجاب (۳-۱) ۱۰۰

آداب پاکیزگی و رعایت بهداشت (۳-۲) ۱۰۵

زیارت و آداب آن (۳-۳) ۱۰۶

ازدواج و طلاق (۳-۴) ۱۱۰

جشنهای مذهبی (۳-۵) ۱۱۸

عزاداریهای مذهبی (۳-۶) ۱۲۱

مراسم تدفین و تشییع (۳-۷) ۱۲۷

آموزش و جایگاه آن (۳-۸) ۱۳۰

آداب برخورد با اسیر (۳-۹) ۱۳۵

سایر آداب ایرانیان (۳-۱۰) ۱۳۶

نتیجه ۱۳۸

تصاویر ۱۴۳

فهرست منابع ۱۶۹

فهرست تصاویر

- ۱۴۲..... نوازندگان موسیقی. دف، تنبک، کمانچه
- ۱۴۳..... نوازندگان موسیقی. کمانچه و تنبک
- ۱۴۴..... نوازندگان موسیقی. نقاره و سنتور
- ۱۴۵..... نوازندگان موسیقی، نقاره و سه‌تار
- ۱۴۶..... مجلس وعظ
- ۱۴۷..... درویش
- ۱۴۸..... کلفت با آفتابه
- ۱۴۹..... ساقی
- ۱۵۰..... زن ایرانی با قلیان
- ۱۵۱..... زن ایلپاتی
- ۱۵۲..... رقاصه
- ۱۵۳..... اعضای فرقه‌ی یزیدیه
- ۱۵۴..... زن قاجار با چادر و چاقچور و روبند
- ۱۵۵..... زن قاجار با چادر و چاقچور و روبند نیمه‌باز
- ۱۵۶..... زن قاجار با چادر و چاقچور و روبند
- ۱۵۷..... زن ارمنی در لباس داخل منزل
- ۱۵۸..... زن قاجار با چارقد
- ۱۵۹..... زن قاجار با چادر و چاقچور، همراه با کلفتش که چادر و چاقچور و روبند دارد
- ۱۶۰..... زن قاجار در درون حرمسرا
- ۱۶۱..... جمعیت حاضر برای تماشای تعزیه و گروهی از تعزیه‌خوان‌ها
- ۱۶۲..... دراویش
- ۱۶۳..... دسته‌ای از پیشروان عزاداری و قمه‌زنان دربار
- ۱۶۴..... جمعیت عزادار عاشورا
- ۱۶۵..... لباس ملا
- ۱۶۶..... امامزاده
- ۱۶۷..... مراسم تشییع جنازه
- ۱۶۸..... نمای داخلی حرمسرا

بخش اول: کلیات

۱-۱) تعریف مسأله

مسافرت از غرب به شرق و بالعکس، امری رایج و متداول در طول تاریخ بوده است. اما گاه در برخی از دوره های تاریخی به دلایل مختلف، این مسافرت ها با کاهش یا افزایش مواجه بوده است. ایران عصر قاجار شاهد حضور اروپاییان با مقاصد تجاری، سیاسی، دینی و گردشگری بود. علت حضور آنان، رویدادهای مهمی بود که از عصر ایلخانی آغاز شد و در دوره صفویه اوج گرفت. از این زمان به بعد جز در دوره های کوتاه افشاریه و زندیه، مسافرت های اروپاییان افزایش داشته است. این مسافرت ها گاه به صورت سیاحت شخصی و گاه به صورت هیأت های اعزامی از سوی قدرت های اروپایی انجام می شد. مسافران اروپایی با عناوین مختلفی نظیر تاجر، دانشمند، مبلغ مذهبی و سفیر سیاسی وارد ایران می شدند که هرچند دغدغه اصلی آنان مسائل سیاسی بود، به امور مذهبی ایرانیان نیز علاقه نشان می دادند. از این رو می توان فرهنگ دینی اعم از باورهای فکری و اعتقادی و همچنین آداب و رسوم دینی مردم ایران عصر قاجار را از لایه های یادداشت های ایشان مشاهده و استخراج کرد. به عنوان نمونه می توان از گزارش های سفرنامه نویسان اروپایی عصر قاجار در مورد آموزش دینی ایرانیان، رابطه آنها با علما، رسومی از قبیل مراسم تدفین، و... اشاره کرد. از سوی دیگر با مطالعه ی دقیق و مقایسه این سفرنامه ها با یکدیگر و نقد و بررسی یادداشت های آنان در مورد فرهنگ دینی ایرانیان، به وضوح می توان دریافت که برداشت های ایشان از اسلام و باورهای مذهبی مردم و حتی میزان توجه آنان به این گونه مسائل، تحت تاثیر عواملی چند قرار داشته است.

۱-۲) تعریف مفاهیم

۱-۲-۱) شرق شناسی:

شرق شناسی در نگاه کلی عبارت است از علم پرداختن به شرق و در نگاهی دقیق تر، مطالعه و بررسی درباره ی ملت های شرقی، در سرزمین های اصلی آنها و هجرت های پی در پی، ریشه و شاخ و برگ های نژادی، شرایط اقلیمی و جغرافیایی و آثار باستانی، تاریخ و اساطیر، زبان و ادبیات، ادیان و مذاهب، آداب و رسوم و عادات و هرآنچه به ویژگی های زندگی و تمدن آنها تعلق دارد.^۱

۱-۲-۲) فرهنگ دینی:

^۱ - الویری، محسن، به نقل از البستانی، ص ۳۲

مجموعه‌ای از باورها و اعتقادات، رفتارهای اجتماعی، کنش‌ها و واکنش‌های انسان در جامعه که ریشه در دین داشته و به صورت ایدئولوژیکی چه به صورت ذهنی و چه به صورت عینی، در نگاه و رفتار فرد در جهان طبیعت تاثیر گزار باشد، فرهنگ دینی می‌گویند. به عنوان نمونه از شعائری همچون نماز و روزه گرفته تا نگاه فرد به جامعه و جهان هستی را می‌توان جزء فرهنگ دینی دانست. در یک تقسیم بندی کلی، می‌توان فرهنگ دینی را به دو بخش تقسیم کرد. اعتقادات دینی و آداب و رسوم و مناسک دینی.

۳-۲-۱) عقاید دینی:

مجموعه‌ی باورها و اعتقاداتی که ریشه در دینی داشته و بر روند کارکرد پذیری دین در جامعه تاثیر بسزایی داشته باشد. بطوریکه خواسته یا ناخواسته، در انجام هر امری در جامعه مورد کنکاش قرار گیرد.

۴-۲-۱) آداب و رسوم و مناسک دینی:

مجموعه‌ای از رفتارهای اجتماعی که بر اساس مفاهیم و باورهای دینی شکل گرفته شده باشد. به عبارتی دیگر، به کارکردهای اجتماعی باورهای دینی موجود در جامعه، آداب و رسوم دینی می‌گویند

۳-۱) طرح سؤال های اصلی تحقیق

آیا جهانگردان اروپایی در انعکاس فرهنگ دینی ایرانیان عصر قاجار، امانت علمی و اصل بی طرفی را رعایت نموده اند و تصویر درستی از فرهنگ دینی ایرانیان ارائه داده اند، یا تحت تأثیر سلايق فکری، سیاسی و فرهنگی خود بوده اند؟

آیا گزارش های سفرنامه نویسان اروپایی برای تدوین تاریخ فرهنگ دینی یا تاریخ اجتماعی ایرانیان قابل اعتماد است؟

چه عناصری از فرهنگ دینی ایرانیان مورد توجه سفرنامه نویسان اروپایی قرار گرفته است و چرا؟

۴-۱) فرضیه های اصلی تحقیق

وابستگی های فکری، سیاسی و فرهنگی سفرنامه نویسان اروپایی و گستره ی دانش آنها در چگونگی گزارش آنها از فرهنگ دینی ایرانیان تأثیر گزار بوده است.

سفرنامه نویسان اروپایی بر اساس مشاهدات محدود، تعمیم های نابجایی در مورد فرهنگ دینی ایرانیان، در دوره قاجار در یادداشتهای خود به ثبت رسانده اند.

سفر نامه نویسان اروپایی در ثبت فرهنگ دینی ایرانیان در دوره قاجار ، بیشتر به ارائه گزارش هایی از آداب و رسوم دینی مردم پرداخته اند.

۵-۱) سوابق پژوهشی موضوع

بر اساس تحقیقات صورت گرفته، اگرچه چند کتاب و مقاله در ارتباط با اوضاع دینی مردم ایران عصر قاجار به رشته ی تحریر در آمده و گاه سفرنامه ها نیز جزء منابع مورد استفاده آنها نوده است، ولی پژوهش مستقلی بر اساس سفرنامه های این دوره، درباره فرهنگ دینی ایرانیان صورت نگرفته است.

برای نمونه در کتاب دین و دولت در عصر قاجار - نقش عالمان در دوره ی قاجار (حامد، الگار/ ترجمه ی دکتر ابوالقاسم سری / انتشارات توس / چاپ دوم / ۱۳۶۹) که در مورد نقش سیاسی مردان دین در قرن ۱۹ ایران می باشد، نویسنده با تکیه بر اوضاع فرهنگ دینی و کارکرد اجتماعی دین و عالمان دین، به تبیین این دوره از تاریخ ایران می پردازد. وی از یادداشت های سفرنامه نویسان اروپایی دوره ی قاجار، نیز استفاده کرده است؛ ولی همانطور که بیان شد، این اثر در مورد نقش علما در عصر قاجار بوده و به بررسی فرهنگ دینی ایرانیان و مقایسه یادداشت های سفرنامه نویسان اروپایی در این مورد نمی پردازد و یا کتاب سفر اروپاییان به ایران نوشته ژن رز فرانسوازشیبانی (ترجمه ی سید ضیاءالدین دهشیری / انتشارات علمی و فرهنگی / چاپ سوم . بهار ۱۳۸۴) ایران از دوره های قدیم، از دید نویسندگان و فیلسوفان و سیاحان اروپایی تصویر شده است. از یک سو می توان گفت، تنها نکته ای که در این اثر به فرهنگ دینی ایرانیان ارتباط دارد تسامح مذهبی ایرانیان از زمان های قدیم است و از سوی دیگر، هرچند این اثر به توصیف ایران و ایرانی از میان یادداشت های سفرنامه نویسان می پردازد، ولی مربوط به اوضاع علمی و فرهنگی ایران تا دوره ی صفویه می باشد.

پژوهشی در تعزیه و تعزیه خوانی از آغاز تا پایان دوره ی قاجار در تهران (عنایت الله شهیدی / با همکاری، ویرایش و نظارت علمی علی بلوکباشی / دفتر پژوهش های فرهنگی با همکاری کمیسیون ملی یونسکو در ایران / چاپ اول / ۱۳۸۰) اثری است که مطالب آن اساساً مبتنی بر اسناد و متون اصلی مربوط به تعزیه و تعزیه خوانی است. همچنین از نوشته ها و گزارش های و سفرنامه های نویسندگان و سیاحان اروپایی نیز بهره گرفته شده است. همانطور که از نام این اثر پیداست، به بررسی تنها یک مقوله ی فرهنگی-دینی در دوره ی قاجار می پردازد. علاوه براین بیشتر ارجاعات این اثر به متون اصلی تعزیه خوانی دوره ی قاجار است و از تمامی گزارش های سفرنامه نویسان در این اثر استفاده نشده است.

کتاب ایران و ایرانی به تحقیق در صد (۱۰۰) سفرنامه ی خارجی _ مربوط به دوره ی قاجار _ نوشته غلامرضا انصاف پور (کتاب فروشی زوار / چاپ اول / ۱۳۶۳) اثری است که در آن سعی شده تا بر اساس صد سفرنامه، اوضاع اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران دوره ی قاجار توصیف شود. هرچند در توصیف بافت اجتماعی و ویژگی های مردم ایران ، از میان یادداشت های سفرنامه نویسان ، گزارش هایی از فرهنگ دینی و اوضاع دینداری ایرانیان ارائه شده است، ولی لازم به ذکر است که بسیار مختصر و در لابه لای مواردی همچون خوی و منش ایرانی، ویژگی های فردی و اجتماعی و مسائلی از این قبیل بیان شده است. به طوری که با مطالعه ی این اثر نمی توان به فهم درست و جامعی از فرهنگ دینی ایرانیان در دوره ی قاجار، از طریق یادداشت های سفرنامه نویسان اروپایی دست یافت.

۶-۱) بیان روش و مراحل انجام کار تحقیق :

روش تحقیق در این موضوع عمدتاً توصیفی - تحلیلی و به شیوه ی کتابخانه‌ای می‌باشد. تحقیق در این موضوع ابتدا با تنظیم طرح اولیه و سپس شناسایی منابع و ماخذ آغاز می‌شود. پس از این مرحله نوبت به جمع‌آوری اطلاعات (فیش برداری) می‌رسد با اتمام این مرحله اطلاعات گردآوری شده گزینش و طبق بندی می‌شود و سپس تحقیق با توجه به اطلاعات گزینش شده تدوین و تایپ خواهد شد و نهایتاً با رفع اشکالات با توجه به تذکرات اساتید راهنما و مشاور برای دفاع آماده می‌گردد.

۷-۱) نتایج علمی قابل پیش بینی از تحقیق :

جهانگردان اروپایی که با مقاصد تجاری ، سیاسی ، مذهبی و... وارد ایران شدند ، بر اساس پیش فرضهایی که داشتند؛ یادداشتهایی را در مورد جامعه و فرهنگ ایران به ثبت رسانیدند این یادداشتهای موجب شده که شرق شناسان و مخصوصاً ایران شناسان در مورد باورهای مذهبی و اوضاع دینی مردم ایران به نتایجی گاه نادرست دست یابند و بر اساس آن به توصیف و تحلیل فرهنگ دینی جامعه ایران بپردازند .

امید است در این تحقیق ، با مطالعه دقیق و مقایسه یادداشتهای سفرنامه نویسان اروپایی در مورد فرهنگ دینی ایرانیان ، علل و اهداف و انگیزه های نتایج به دست آمده از تحلیل های شرق شناسان در مورد فرهنگ و جامعه ایران بررسی شده و زوایای تاریک مطالعات شرقی ، روشن گردد.

۸-۱) معرفی و نقد منابع

سفرنامه نویسان اروپایی که در دوره‌ی قاجار به ایران آمده و به بیان گزارش‌هایی در باب آداب و رسوم و سنن ایرانیان آن روز پرداخته‌اند، هریک از دریچه‌ی دید خود به فرهنگ ایرانیان عصر قاجار نگاه کرده و به نکاتی اشاره کرده‌اند که شاید در منابع دیگر نتوان نشانی از آن یافت. بی‌شک هریک از این سفرنامه نویسان، با دلیلی مخصوص به خود، یا از روی کنجکاوی، یا علاقه‌ای که به سفر به ایران داشته بودند، یا با اهداف و اغراض سیاسی و یا ... به این مهم پرداخته‌اند. هدف در اینجا انگیزه خوانی مولفان این آثار نیست. بلکه قصد بر آن است تا با ریشه‌یابی علل گسیل این دسته از نویسندگان به ایران، بتوان با تجزیه و تحلیل داده‌ها، به نتایج روشنی در باب علت پرداختن به موضوع مورد بحث، دست یافت. به همین دلیل در این فصل سعی بر آن است تا با معرفی و دسته‌بندی آثار آن دسته از سفرنامه نویسانی که در مورد فرهنگ دینی ایرانیان عصر قاجار، گزارش‌های مبسوطی ارائه داده‌اند، بتوان به درک درستی در مورد گزارش‌های مربوط به موضوع مورد بحث، رسید.

در ابتدا به معرفی آثار و نگاه سفرنامه نویسانی که یا به مشاغل سیاسی اشتغال داشته یا اینکه با نگاه سیاسی، گزارش‌های مسائل مربوط به فرهنگ دینی ایرانیان را ارائه داده‌اند، می‌پردازیم.

هنریش بروگشن، مصرشناس آلمانی که در سال ۱۲۴۵ ه.ق به همراه هیئتی که دولت پروس به ایران فرستاد، به ایران آمد. و از آنجا که سفیر پروس در ایران درگذشت، وی جانشین سفیر شد؛ و تا ۱۲۶۱ ه.ق در ایران اقامت داشت. وی علاوه بر سفرنامه، اثری دیگری بنام سفری به دربار سلطان صاحب قران دارد. از آنجا که بروگشن، سفیر بوده نمی‌توان گفت که گزارش‌هایش خالی از اهداف و غرایض سیاسی می‌باشد. بنا بر این، می‌توان ادعا کرد که با غرض ورزی به اوضاع فرهنگی و اجتماعی ایران نگاه می‌کرد. از محرم و عزاداری ایرانیان در این ایام و پذیرایی از آنها، حجاب، اعتقادات دینی و ریا و تزویر ایرانیان صحبت می‌کند و در کتاب سفری به دربار سلطان صاحبقران، از آخوندهای روزگار قاجار، اعتقادات دینی ایرانیان، خرافاتی بودن و ظاهری بودن اعتقادات آنها، اعتقاد خاص به علی و ائمه، آداب تشیع جنازه، مراسم تدفین و مواردی از قبیل شراب، رقص، موسیقی، دزدی و ... که در طول اقامتش در ایران با آن مواجه گردید، گزارش‌هایی را ارائه داده است.

سون آندرسن فون هدین، متولد استکهلم که بنا بر گفته خودش از دوازده سالگی علاقه خاصی به جهانگردی داشت، نخستین سفرش به ایران در سال ۱۸۸۶ میلادی بوده است. نام اثر وی سفر از راه زمین به هندوستان است. به مسائل فرهنگی و اجتماعی بسیار کم پرداخته و بخش عمده اثرش توضیح اماکن و

منزلیست که مولف به چشم خود دیده و در آن زندگی کرده است. به توصیف راه ها و کویرهای مسیر هندوستان از طریق ایران پرداخته و از آنجا که هندوستان به عنوان مستعمره انگلیسی‌ها در آن زمان بسیار مورد توجه آنها بود، می‌توان مدعی شد که ممکن است انگیزه و هدف سیاسی در سفر وی وجود دارد و آن هم شناساندن راهها و توصیفات جغرافیایی مسیر هندوستان از طریق ایران می‌باشد. علاوه بر اینگونه مسائل، وی به شراب، مقدس بودن اندرون خانه‌ها در ایران و عزاداری‌های ایرانیان و توصیف نقاشی‌هایی که زنان را به تصویر کشیده نیز پرداخته است. از شراب و مصرف آن حتی در شبهای ماه رمضان و همچنین معیشت مناسب غیر ایرانیان در ایران و آزادی نسبی آنها در برپایی جشن‌های مذهبی‌شان نیز گزارش داده است.

کاپیتان چارلز فرانسیس مکنزی، اولین کنسول انگلستان در رشت می‌باشد. گزارش سفر از گیلان به مازندران و استرآباد می‌باشد، که توضیحات جغرافیایی فراوانی از این مناطق نیز در آن به چشم می‌خورد. وی صفحاتی از سفرنامه‌اش را به طور اخص به اوضاع اقتصادی مردمان ایران و رابطه تجاری آنها با روس اختصاص داده که البته این خود می‌تواند به نوعی بیان‌کننده‌ی این حقیقت باشد که وی به نوعی دنبال راهی برای برقراری رابطه اقتصادی بین انگلیس و ایران بوده‌است. چرا که در گزارشی می‌آورد: « انگلیس تجارت خود را نه از طریق طرابزون که در مورد حمله اکراد و نه بندر عباس که راه مشکلیست، بلکه از طریق بارفروش انجام می‌دهد.»

به طور کلی می‌توان گفت، کاپیتان مکنزی به رابطه ایران و روس ریز بینانه نگاه کرده به طوریکه حتی در سفرنامه‌اش از رابطه‌ای که میان روسها با دریانوردان ترکمن وجود دارد، اشاره می‌کند. پس می‌توان سیاسی بودن هدفش را، از این گزارشها مدعی شد. حتی مسافرت به شمال ایران، خود می‌تواند نشان از شناخت و درک موقعیت سیاسی و اقتصادی روس در ایرن و جایگزین شدن انگلستان به جای آن باشد. سمت وی که یک کنسول است نیز به تمامی این ادعاها شدت می‌بخشد. آنچه که مکنزی در مورد فرهنگ دینی ایرانیان از آن سخن می‌گوید؛ پنهان کردن عقاید بابی‌ها، شراب، حجاب و پوشش زنان ایرانی و از این دسته گزارشها می‌باشد. هرچند وی در مواردی حتی به عقاید دینی ایرانیان در مسائل جزئی از جمله حرام بودن نوعی ماهی در میان مردم شهر چالوس نیز دقت کرده است.

کلونل کاساگوفسکی از عمال استعماری روسیه تزاری در ایران بوده است، مع ذلک باید متذکر شد که در مقایسه‌ی خاطرات وی با سایر هم‌تایانش، تفاوت‌هایی یافت می‌شود. توضیحات مفصلش در مورد بانک شاهنشاهی که از امتیازات انگلیس در دوزه قاجار بوده، نشان از آن دارد که با اهداف سیاسی قلم‌فرسایی

کرده است. سفرنامه اش کاملاً رنگ و بوی سیاسی- اقتصادی دارد. از جمله مسائلی که کاساگفسکی در مورد فرهنگ دینی ایرانیان به صورت پراکنده به آن اشاره کرده، اوضاع و احوال روحانیون و سادات و عقاید آنها نسبت به بابی گری و در مواردی رشوه گرفتن روحانیون در مورد برخی مسائلی که در جامعه آن زمان ایران وجود داشته، اوضاع زن و احوال وی در حرمسرای شاهان و آداب برگزار عزاداری در میان ایرانیان می باشد.

مامونتوف، دیگر سفیر روسی بوده که در اثرش به توضیح و تفسیر مسایل سیاسی دوران محمد علی شاه قاجار پرداخته است. از آنجا که محمد علی شاه به نسبت دیگر شاهان قجری رابطه‌ی نزدیکتری با روسها داشته، پس می توان گفت که اثر مامونتوف نمی تواند خالی از گزارش هایی باشد که طبق اهداف سیاسی وی از گسیل به ایران، بدان پرداخته شده است. به طوری که با مطالعه اثر می توان دریافت، در مورد مسائل فرهنگی و اجتماعی مطالب اندکی به چشم می خورد که آن هم پیرو اهداف سیاسی مولف نگاشته شده است. از معدود گزارش هایی که وی در مورد اعتقادات دینی ایرانیان بدان پرداخته، اعتقاد به اینکه اگر مسلمانی را مار بزند، با گفتن بسم الله خوب می شود ولی برای کافر، چنین راهی وجود ندارد؛ می- باشد.

آرنولد تالبوت ویلسن، افسر انگلیسی است که از اسرار عملیات و فعالیت های مامورین انگلیسی در اواخر دوره قاجار پرده برداشت. هدف وی شناخت موقعیت سیاسی- جغرافیا نواحی جنوب غربی ایران برای اکتشاف منابع نفت و بهره برداری از آنها، نقشه برداری از چاههای نفت، تحقیقات مقدماتی برای احداث راه آهن و ... بود. از عناوین و مطالب کتاب مشخص است که ویلسن، قصد توضیح و تبیین اوضاع فرهنگی را ندارد، اگرچه در میان یادداشت هایش، گزارش های اندکی از اوضاع دینی و فرهنگی مردمان نواحی جنوب غربی ایران می آورد، ولی غرض از مسافرت در راستای بهره برداری از منابع ایران و هدف از نگارش سفرنامه، اطلاع رسانی از نقشه برداری ها و موقعیت های جغرافیایی برای اکتشاف نفت و احداث راه آهن می باشد. آنچه ویلسن، از فرهنگ دینی ایرانیان عصر قاجار و موارد مربوط به آن، در سفرنامه اش می آورد؛ زیارت و آداب آن در بین ایرانیان، اعتقاد به امام زاده، نگاه ایرانیان به مسیحیان، دزدی های مکرر مردمان کهکیلویه و ... می باشد.

سیاحت نامه موسیوچریکف، حاصل مشاهدات چریکف، سرهنگ روسی در ممالک محروسه ایران عصر قاجار می باشد. وی بنابر سابقه و نقش و تاثیر روسها در سیاست بازی های عصر قاجار، با نگاهی سیاسی به اوضاع و احوال ایران می نگرد و از آنجا که از طرف حکومت روسیه و در لباس سرهنگی، وارد ایران شده،

می‌تواند خود نشان از اهداف و غرایض سیاسی سفر وی به ایران آن روزگار باشد. لازم به ذکر است که چریکف در این سفرنامه به مسایلی همچون حمل و نقل، راه‌ها و تسهیلات ارتباطی که برای حکومت روسیه‌ی آن زمان از اهمیت بالایی برخوردار بود، اشاره کرده است. که این مسئله خود می‌تواند موید ادعای ما در مورد غرض ورزی مولف در بیان فرهنگ دینی ایرانیان دوره‌ی قاجار باشد. جایگاه رقاصه‌ها، امامزاده، مسجد و مدرسه از جمله مسایلی است که چریکف در سفرنامه خود به آنها اشاره کرده است.

سفرنامه مازندران و استرآباد، کتابی است در باب وضع جغرافیای و تاریخی این دو ایالت ایران که حاصل شانزده سال مطالعات ه. ل. رابینو که از سال‌های ۱۲۸۵ تا ۱۲۹۱ ش کنسول دولت بریتانیا در شهر رشت می‌باشد. وی در ظرف این مدت، در بهار ۱۲۸۸ و پاییز ۱۲۸۹ ه. ش در سراسر مازنران و گرگان مسافرت کرده و به جمع‌آوری اطلاعات و تحقیق در مورد مردم، نژاد، زبان، فرهنگ و ... این شهرها پرداخته است. قسمت اعظم این اثر با نگاه جغرافیای تاریخی نوشته شده است. مولف بر اساس مشاهدات و آنچه که از ساکنان این مناطق در مورد نام و وجه تسمیه آنها شنیده، به بیان آن پرداخته به طوری که حتی از دهات و روستاهای کم جمعیت نیز غافل نشده است. وی در مورد فرهنگ دینی مردم مازندران و استرآباد، بیشتر به امامیه بودن مذهب آنها و فراوانی سادات در این مناطق اشاره کرده است.

ایران در یک قرن پیش یا سفرنامه دکتر ویلز، حاصل مشاهدات ویلز پزشک انگلیسی است که به مدت ۱۵ سال در ایران زندگی کرده بود. ویلز در این مدت به اقصی نقاط ایران عصر قاجار مسافرت کرده و از نزدیک با آداب و رسوم و سنن مردم ایران آشنا شده بود. وی گاه در دربار، همنشین با شاه و شاهزادگان و اعیان و زمانی همسفر با مردم عادی و کاروانیان ساکن در کاروان سراهای شاه عباسی بوده است. با مطالعه این اثر نمی‌توان گفت که ویلز تنها به عنوان پزشک به ایران آمده و به مسافرت در شهرهای آن پرداخته است. اهداف سیاسی در راستای اغراض استعمار گرایانه انگلستان آن روزگار در اثر وی هویدا است. شاید حتی احساس هم دردیهای شدید ویلز با سران بابتی دستگیر شده آن دوران نیز در پشت پرده، تحریکات سیاسی انگلستان در ایران عصر قاجار را حکایت کند؛ ولی باید گفت تعداد گزارش‌هایی که ویلز در باب فرهنگ دینی ایرانیان ارئه داده است نسبتاً فراوان است. زن، حجاب، آموزش، مسجد، روحانیت، دراویش، شراب نقاشی، خرافات، اعدام و ... از جمله مواردی است که وی به آن پرداخته است.

سفرنامه نواحی شمالی ایران قسمت دوم اثری است که سفرنامه ایران و روسیه نام دارد. و از آنجا که هدف ما تحقیق و پژوهش در سفرنامه‌های اروپاییان عصر قاجار است، به بخش اول کتاب که شامل مشاهدات سفر عضدالدوله به روسیه می‌باشد، پرداخته نمی‌شود. ولی در بخش دوم، که حاصل مشاهدات

ملکونوف، یکی از آکادمیسین های روسی است که در سال ۱۲۷۷ ه ق مطابق با ۱۸۶۰م به رشته تحریر در آمده است وی در این اثر بیشتر به شرح وقایع تاریخی آن روزگار پرداخته تا به ارائه مشاهداتش در باب آداب و رسوم مردم نواحی شمال. در اثر وی تنها به دو گزارش که یکی مربوط به تقسیم ایرانیان از لحاظ مذهبی به دو گروه سنی و شیعی و دیگری اندکی توضیحات در مورد عقاید باب است، بر می خوریم. تمولف روسی بوده و اهداف زیرکانه روس ها در آن دوره در اثر وی پیداست شاید هم علت سفر به نواحی شمالی در راستای امتیازی بوده که روسها برای خود در این ناحیه قائل گردیده است.

جیمز بیلی فریزر که اصالت اسکاتلندی داشت در زمستان ۱۸۳۳م با مامویت دیپلماتیک از طرف دولت انگلستان روانه ایران شد کتاب سفر زمستانی حاصل مشاهدات این مامور سیاسی انگلستان در ایران است از آنجا که فریزر در این سفر به عنوان دیپلمات از شاه گرفته تا شاهزادگان و وزیران و امیران و سرداران و حکام محلی را ملاقات کرده و نکاتی را مورد آنان ارائه داده از این حیث اثر او میتواند منبع مناسبی برای درک اوضاع و احوال سیاسی آن دوران باشد گزارش هایی که وی در باب فرهنگ دینی ایرانیان عصر قاجار ارائه می دهد در مواردی از قبیل حجاب خرافات مجازات و شراب خلاصه می گردد.

دو سفر نامه درباره لرستان حاصل مشاهدات دو سفر نامه نویس از دو ملیت متفاوت در مورد قوم لر است. اولین سفرنامه، یادداشت هایی در مورد لرستان نام دارد که توسط ادموندز نوشته شده است وی که در سال ۱۹۱۰م به استخدام وزارت امور خارجه در آمده و پس از آن به سمت کنسول انگلیس در بوشهر، مامور سیاسی در جنوب غربی ایران و ... دیگر مشاغل سیاسی آن زمان بوده است. با مطالعه این اثر می توان به سیاسی بودن هدف مولف پی برد.

سفر نامه دوم حاصل مشاهدات بارون دوید یکی از مامورین روسیه تزاری که در سال ۱۸۴۵م به ایران مسافرت نمود می باشد لازم به ذکر است که اطلاعات دقیقی از دوید در دست نبوده ولی در مورد اثرش باید گفت که وی نیز همچون همتای انگلیس خود با نگاه سیاسی به اوضاع اجتماعی لرستان می نگریست نکته حائز اهمیت در مورد دوید شاید این باشد که وی تنها سفر نامه نویس روسیه است به مناطق جنوبی تر ایران همچون لرستان مسافرت نمود که این مهم همزمان با سفر لایارد انگلیسی به این مناطق بود نگاه سیاسی این دو سفر نامه نویس موجب شد که کمتر به توصیف اوضاع فرهنگ دنی ایرانیان بپردازند و تنها در چند مورد به وجود علی الهی ها در لرستان اوضاع زن و اینگونه مسایل پرداخته اند.

ایران در ۱۸۳۹-۱۸۴۰م (۱۲۵۵-۱۲۵۶ه.ق) اثر کنت دوسرسی، سفیر فوق العاده فرانسه است که در زمان محمد شاه قاجار برای انجام ماموریت سیاسی به ایران آمد وی مانند دیگر مامورین سیاسی اروپا در